

Մ Ա Յ Ր Ե Ր Ը

«Նաո ձմեռների սառնամանիքներ
հալուեցին, հասա գարունը, եկան ծիծեռ-
նակները, կենցաղասէր մարդիկ տեսան
և խնդացին, բայց նրանք երբէք չը կա-
րողացան տեսնել իրանց սիրելիներին»:

Եղիոտ:

I

Գիւղական փոքրիկ եկեղեցու կիսախաւարի
մէջ խնկի ծուխը պալան-պալան բարձրանում էր այն
երեկոյ և բակ կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը:
Կանթեղի աղօտ լոյսի առաջ քահանան մոմաւալով քա-
ղում էր աղօթքները և բազմաթիւ ժամաւորները մերթ
գետնատարած խոնաւ խօխրների վրայ, մերթ ոտքի
կանգնած ու բազկատարած՝ մրմնջում էին մի ընդհա-
նուր ու խուլ մոմուց հանելով: Կանանց բաժնում սե-
ւադած սեան վրայ կախուած էր Աստուածածնի նկա-
րը մի մգլած, դեղնած շրջանակի մէջ և նրա առաջ
կանգնած էր մի տարիքաւոր կին՝ Սուսանը: Այդ կինը
և այդ նկարը երկու մայրեր էին, որոնք նայում էին
իւրար ակնապիշ և կարծես ջանք էին անում հասկանալ
միմեանց մտքերը, կարդալ միմեանց սրտերը: Տիրամայրը
վերեւումն էր՝ սեան վրայ, Սուսանը ներքեւում՝ գետ-
նի վրայ, մէկը սուրբ էր, կարող և հրաշագործ, միւսը՝
խեղճ, վշտահար, անգօր մի պառաւ, որ եկել էր

Դեկտեմբեր, 1902.

նրա առաջ լաց լինելու, աղերսելու: Միաժնի փոքրիկ, գանգրահեր գլուխը սղմած իր կուսական կրճըին, Աստուածամայրը խանդաղատանքով ու ժպտով նայում էր վար, իր ոտների տակ սողացող, գալարուող բազմութեանը, նայում էր նոյն ժպտով նաև Սուսանին, որ եկել էր ցաւոտ կուրծքը նրա առաջ բանալու:

Շրջանակի վրայ վեց փոքրիկ, դալար մեղրամոմեր, վշտատեսիլ ու դեղին, պլպլալով վառւում էին և գուռնաւ ու խորհրդաւոր լուսով՝ երբեմն, աղօտ փայլ էին տալիս Աստուածամօր հեղ դէմքին, փոքրիկ Քրիստոսի լիբը, ձիւնափայլ մարմին, որ այդ փայլի մէջ լողում էր ինչպէս մուգ լճի վրայ վաղորդեան մշուշի մէջ լողացող սպիտակ կարապը: Խնկի ծուխը չորս կողմից կաթնագոյն քուլաներով գալարւում, պտոյտներ էր կազմում աստուածային մօր և զաւակի շուրջը և կարծես աշխատում էր իր ծալքերի մէջ պարուրել և վեր տանել այդ երկնային զոյգը. չէ որ նրանք այնքան շատ բան ունէին պատմելու աշխարհից, այնքան արցունքներ Ամենակալի գահի առաջ փռելու:

Վաղուց էր այնտեղ կանգնած Սուսանը: Եկեղեցու զանգի ձայնը լսելուն պէս նա եկաւ, հասաւ, իր դողդոջուն ու պառաւ մատներով մեղրամոմերը կպցրեց այրուած, սեացած շրջանակին, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և քարացաւ իր տեղում: Մոմերի կէսն արդէն վառուել էր և Սուսանը կանգնած էր դեռ միևնոյն տեղում, արտասուածքի աչքերը չէր հեռացնում Տիրամօր պատկերից, դողդողացող շրթունքներից բառերը թափւում էին, հա թափւում, կրակի խօսքեր, ցաւի, աղերսանքի, պաղատանքի խօսքեր—Սուսանը աղօթում էր: Արտասուքի կաթիլները ժայռի վրայ փշրուող վտակի ցնցուղների պէս յորդառատ դուրս էին ցայտում աչքերից և գլորւում ծեր դէմքի խորշումների վրայով, ու փոքրիկ հոսանքաւ ակօսներ կազմում աչքերի տակից մինչև ծնօտը: Սուսանն աղօթում էր իր միակ որդու, իր զարիւր, թափառական Սաքօի համար, որ բա-

նի մի օր առաջ թողեց, գնաց դէպի մութ անյայտը,
դէպի հեռուն...

«Ո՛վ սուրբ Տիրամէր, ասում էր նա, բոլոր ցաւոտ
սրտերի, բոլոր վշտացած հոգիների, բոլոր մղկտացող
մայրերի դու գթոտ մայր, ձեռքս բո փէշն եմ ձգել,
էրուած, մորմոքուած սիրտս բերել եմ բո սուրբ ոտնե-
րի տակ դնելու. բնց այն, Տիրամէր, տես, արցունքը
մի կողմ, կրակը միւս կողմն են բռնել սրտիս և արցունքը
վառ կրակը մարել չի կարողանում, բոցերը շատ են.
բնց այն ու նայիր՝ անճարների մայր, չէ՞ դու սրտերի
կրակը հասկանալ, զգալ գիտես, տես ինչեր կան իմ
եփուած սրտում, ու յետոյ մի ճար, մի դարման, ողոր-
մած Թագուհի: Իմ ծով մեղքից էս ծեր օրերիս ֆալա-
գը մի դաղ քաշեց որտիս, մի խորը դաղ և էրուած
տեղը դեռ մխում է, մխում. դու խօ տեսար, սուրբ
մայր, թէ էն մէկ ջիւանս, սարի պէս տղամարդ, ինչպէս
կտոր կտոր արին անօրէնները. ան ցաւով ծնած, մե-
ծացրած զաւակիս էս կտորած ձեռներովս արիւնոտ
գերեզման իջեցրի: Ի՞նչ անեմ, գուցէ իմ մեղքից, գուցէ
Աստուած էր վրաս բարկացել: Այս մէկն էլ գնաց...
մղկտացի, աղաչեցի, լաց եղայ, ձեռք ու ոտքն ընկայ,
որ չը գնայ, բայց գնաց... Թէ ո՛ւր, այն դու ինձանից
լաւ գիտես, Տիրամէր... հեռու սարերում, ձորերում
բարը՝ բարձ, Ժայռն՝ անկողին, օձերի հետ ջուրը, գա-
զանների հետ բունը կիսելով՝ նա թափառում է և ես
անտէր, անտիրական, ձեռքս չոր գետնին, սիրտս՝ դող,
հոգիս՝ ցաւած, օրս՝ սեւ, թաց աչքս դրանը բռնած
գիշեր, ցերեկ մղկտում, վշտում եմ: Տիրամէր, ողոր-
մած մէրիկ, բո ոտն եմ եկել, ես էլ չեմ տեսնում
նրան, դու անշուշտ տեսնում ես, ան, բո բարի, բո
ողորմած, բո բաղք աչքը նրանից մի հեռացրու, բո
սուրբ հովանին ամպի պէս նրա գլխից պակաս մի ա-
րա, չարից, ցաւից, դարդից, արիւնից նրան ազատ
պահիր, չէ՞ դու կարող ես, չէ՞ որ թէ դու ուզես, մութ
ամպն էլ նրա գլխով չի անցնի: Օրտիս վրայ էլ սաղ

տեղ չի ֆնացել, ողջ խոցոտուած՝ պատառ-պատառ է եղած, էլ տեղ չը կայ նոր դանակ մխելու, էլ տեղ չը կայ մի նոր դաղ բաշելու, էլ ճար չը կայ նոր խոց բանալու. նրա սեւ յատակում, ինչպէս սեւ լիճը մութ ալրում, արևնը ծով է կապել ու ցաւերիս բոցերից եռ է գալիս, պղպծում ինչպէս լի կաթսան օջաղի վրայ՝ Փրկիր նրան, իմ՝ զաւակին, Տիրամէր, բարեխօս եղիր նրա մօտ, որ այնպէս սիրով գրկել, սղմում ես քո սուրբ կրծքին. տես նա ինչպէս փարում է քո մայրական ստինքներին, ինչպէս ուզում է լսել քո սրտի ձայնը, մայր, մայր, ախր ես էլ եմ մայր, ես էլ սիրտ ունեմ, կուրծք ունեմ, մայրական կաթովս բանիսին կերակրեցի, կրծքիս վրայ բանիսին ջերմացրի և էլ չը կան, չը կան, ոչ մէկը չը կայ, ութ ծնունդ-նստեցի, ութ երկունք բաշեցի, և այժմ էն մէկն է։ Ինչպէս դիմանամ, սուրբ Տիրամէր, կուրծքս չոր է, սիրտս մարած, մոխիր դարձած դարդի բոցից, սպիտակ մազերիս վրայ սեւ կապած, մէջքս երկու տակ ծալուած, մեռայ գերեզմանները լիզելով, չոր հողը գրկելով իմ շարան-շարան արնակոլով մեռելների, ու չը կայ մէկը, որ սղմեմ կրծքիս, չը կայ մէկը, որ իմ սրտի ձայնը լսի, չէ՞ ես էլ խեղճ եմ, մեղք եմ, մայր եմ, պառաւած, անզօր մայր, ո՞վ դու բոլոր թշուառների, խեղճերի, անճարների ողորմած մայր։ Ուխտ եմ անում քո սուրբ պատկերի առաջ, թող լսի ինձ մեր ամենի տէրը, սուրբ Աստուածորդիդ, ամեն երեկոյ այստեղ քո առաջը կը վառեմ վեց մոմը, կ'ընկնեմ, կը լիզեմ սառը հողը. անճարի պէս փէշերիցդ կը կախուեմ, քեզ հանգիստ չեմ տայ, քո աչքից չեմ հեռանայ, այստեղ կը ճչամ, կը սգամ, կը լամ, կ'աղաղակեմ երկնքովը մէկ, որ դու ինձ լսես, որ իմ միակ զաւակին փրկես, պահես, պաշտպանես։ Օ՛, ողորմած Տիրամէր, քո սիրտը լայն է, սէրդ՝ անչափ, մենակ նրան մի հասիր, աղաչում եմ, նախ հասիր բոլոր ուրիշ անճարներին, խեղճերին, նեղեալներին, քեզ կանչողներին, որ այնքան շատ են մեր վէրան աշխարհում, մեր

սեւ երկնքի տակ, ամենից վերջը միայն իմ ձայնը լսիր, մեղաւոր սրտիս խնդիրը կատարիր, մայր, մայր, բոլոր վշտացած հոգիների, անտէր-անճարների ողորմած մայր»։

Մոմերը մէկիկ-մէկիկ այրուեցին ու մարեցին, Աստուածածնի և Քրիստոսի դէմքերը կամաց-կամաց լուծուեցին ու կորան խաւարի մէջ. քահանայի ձայնը լռեց, աղօթաւորների մրմունջները դադարեցին, եկեղեցին դատարկուեց, կանանց բաժնից էլ սպիտակ չարսաւաւոր ստուերներն իրար յետեւից մեղմով դուրս գնացին. Սուսանն այնտեղ մնաց մենակ և դեռ աղօթում էր, դեռ նա աչքերը վար չէր բերում Տիրամօր պատկերից, դեռ չորացած բազուկները տարածած նա օդնութիւն, գթութիւն էր աղերսում և լալիս էր ու լալիս...

— Ո՛րդի, այ Սուսան խաթուն.

Սուսանը շարունակում էր աղօթքը, այժմ նա ծունկ էր չորեւ և չէր տեսնում թէ ի՞նչ է կատարւում իր շուրջը, չէր էլ լսում ոչինչ։

— Սուսան խաթուն, ուշ է, ժամը պրծաւ, որդի։ Կինը գլուխը բարձրացրեց, խօսողը ծերունի բահանան էր։

— Տէրտէր ջան, աջիդ մեռնեմ, աղօթում եմ։

— Հա, որդի, գիտեմ, որ աղօթում ես, լաւ ես անում, թող Աստուած լսի, ասում եմ, որ ժամը պրծաւ, էլ մարդ չը կայ, տե՛ս։

— Դու գիտես չէ՞, հայր ջան, էն մէկն էնպէս բեմուրաղ եղաւ, մէկէլները գնացին, արեան ծով էր, խեղդեց բոլորին, էս մէկն էլ չոլերն ընկաւ, ես եկել եմ Աստուածածնի փէշերից կախուել։

— Լաւ ես անում, զաւակս, լաւ ես անում, բայց ուշ է արդէն։

— Դիտե՛ս, հայր ջան, չեմ թողնի, չեմ թողնի նրա փէշերը. ամեն օր էսպէս կը դամ, ես ի՞նչ եմ արել, որ էսքան սեւը մենակ քաշեմ, որ էսքան ցաւը մենակ ինձ տան, մեղը չեմ, մայր եմ է՛հ, սա էլ մայր է, էս Տի-

րամէրը, տես, տես ինչպէս գրկել է իր զաւակին, տես ինչպէս սղմում է կրծքին, իսկ ես ոչ ոք չունեմ, ոչ ոք Դու գիտես չէ, տէրտէր ջան, չէ բեղ հետ գրինք հողը արնակոլով զաւակներին:

— Հն հն, որդի, դէ հիմա բաւական է, մնացածն էլ եգուց:

— Տէրտէր, ոտիդ մեռնեմ, դուման բռնեց իմ գլխին, ինչ դուման, սար ու ձոր մթնեց. էս չար օրերին, էս չար ժամանակին, նա էլ թողեց, գնաց... ես էլ ուր գնամ, չոր գլուխս ուր տանեմ, դէ Տիրամէրն այստեղ է, ամեն օր կը գամ, մոմ էլ կը բերեմ, կիրակիներն էլ թաղա հաց կը թխեմ, կը բաժնեմ, մատաղ կ'անեմ, արցունք էլ դեռ ունեմ, աչքերս դեռ չեն մարել, այ էս հողը կը թրջեմ, դէ նա էլ մայր է, սիրտ ունի, սրտի մռմռուը կը հասկանայ, մի ճար կ'անի, էնպէս չէ, հայր ջան:

— Այդպէս է, որդի, ամեն օր արի, աղօթիր, Տիրամէրը ողորմած է, բարեխօս կը լինի, իսկ հիմա գնանք, տես այսօր ուշ է, մոմերդ մարել են:

Սուսանը կարծես միայն այժմ նկատեց, որ մոմերը վառուել, վերջացել են, նայեց վեր, խաւարի մէջ, սեան վրայ պատկերներն էլ չէին երեւում, էլ Աստուածածնի կարմիր պարեգօտը և կապոյտ ծածկօցը չէր նշմարւում, էլ նրա հեղ աչքերը ժպտով չէին նայում վար, փոքրիկ Քրիստոսի ձիւնաթոյր մարմինը եկեղեցու խաւարամած մթնոլորտում էլ չէր լողում մի կտոր ճերմակ ամպի պէս, այդ բոլորի փոխարէն, փոքրիկ, ծխոտ չըրջանակի մէջ հաղիւ նշմարւում էին մի քանի անորոշ բծեր, մութ ստուերներ:

Սուսանը խաչակներեց երեսը ու կամաց-կամաց երերալով դուրս գնաց: Քահանան կանգնած նայում էր նրան յետեւից և երբ այդ փոքրիկ, դողդոջուն ստուերը իսպառ ծածկուեց դրսի խաւարի մէջ, նա գլուխն օրօրեց խորհրդաւոր ձեւով:

— Խեղճ կին, ասաց նա կամացուկ, ինչ է լինելու

վերջը, խեղճն արդէն կարծես տեղը չէ. փառք քեզ Աստուած, հազար բերան փառք:

Դուրսը մութ էր:

II

Էլի գարուններ եկան բոլորեցին Սուսանի գլխով, էլի դաշտ ու ձորեր ծաղիկներով ու կանաչներով ծածկուեցին: Բակի մի հատիկ խնձորենին մի քանի անգամ ծաղկեց և բուրմունք արձակեց իր շուրջը, պատերի նեղ ճեղքերի մէջ ճնճղուկները բուն դրեցին և ձագեր հանեցին. հօտերն ու նախիրները դաշտերը կենդանացրին, իսկ արագիւնները արդէն մի քանի անգամ շուեցին հեռու, հեռու և կրկին վերադարձան: Էլի աշուններ եկան իրանց վհատեցուցիչ բամբակներով և ծառերի տերեւները լիզեցին, թռչուններն ահագին ու տխուր երամներով թողին ու հեռացան դեղնած դաշտերից. կռունկները վշտոտ կղզոցով սեւ ցեղերի վրայ հատիկներ մուրալով երկնքի երեսից անցան, բայց Սուսանի որդին չը կար ու չը կար: Մենակ էր Սուսանն իր խրճիթում, մենակ ու մոռացուած. նրան մխիթարիչ ու ընկեր մնացել էր իրանց ծեր շունը, որ իր տիրուհու պէս այնքան բաներ էր տեսել և նրա պէս կարծես սպասում էր մէկին: Երբ գարնանը բակի խնձորենու վրայ առաջին կոկոնները բացուում էին, Սուսանը նայում էր ուշադրութեամբ ծառի ճիւղերին և դառնում իր ռաների տակ թաւալող շանը:

— Բողար, խնձորենին ծաղկել է, շուտով նա կը գայ, այնպէս չէ:

Եւ Բօզարը օրօրում էր իր պոչը, շեշտակի նայում տիրուհու աչքերին ասես ի նշան համաձայնութեան: Անցնում էր գարունը, անցնում էր ամառը, էլի վրայ էին հասնում աշնանային ցրտերը, խնձորենին մերկանում էր տերեւներից և տխրութեամբ օրօրում իր

կատարը ցուրտ հովերի առաջ, Սուսանը նայում էր վշտով և կրկին դառնում իր շանը.

— Բողար, չ'եկաւ, չ'եկաւ բէբաղդը, դարնանը կը գայ, այնպէս չէ՞:

Եւ շունը կրկին օրօրում էր իր պոչը և պառան սպասում էր յուսով նոր դարնանը, որ խնձորենին ծաղկի, որ թռչունները վերադառնան և նրանց հետ միասին Սաքօն յայտնուի:

Նա սպասում էր և Սաքօի համար կամաց-կամաց պատրաստում էր փափուկ, շատ փափուկ անկողին: Բուրդը հաւաքել էր տարիների ընթացքում և մասներով մաքրում էր ամեն օր, ապա կարում և անկողինը դնում ծալքը, յետոյ նրան թւում էր, թէ հարկաւոր է քանդել նորէն փափկացնել, ցած էր բերում և վերսկսում տափն անգամ կրկնած աշխատանքը:

Դրա հետ միաժամանակ նա կատարում էր իր ուխտը սրբութեամբ. ամեն երեկոյ գնում էր եկեղեցի, վեց մօմը դողդոջուն ձեռքով կպցնում Տիրամօր պատկերի սեացած, այրուած շրջանակի վրայ, ձեռքերը տարածում էր դէպի վեր, դէպի երկինք և աղօթում, աղօթում: Եւ ամեն երեկոյ աղօթքից յետոյ, երբ բոլոր ժամաւորները դուրս էին գնում, նա դառնում էր տէր-տէրին.

— Սաքօն կը գայ այնպէս չէ, տէրտէր.

— Հնա, որդի, ի հարկէ կը գայ, քո այնքան արցունքը, աղօթքները...

— Բերանդ տաճար է, տէրտէր ջան, տաճար, բերնիդ մեռնեմ, աստ, աստ, այսպէս աստ, դու որ ասում ես, Տիրամէրն էլ ժպտում է, յոյսը սրտիս մէջ վարդի պէս բացւում է:

— Հապա, որդի, Տիրամէրը ո՞ւմ խնդիրն է թողել անկատար, երկնքի դռները նրա բարեխօսութեան առաջ միշտ բաց են:

Եւ Սուսանը յուսով ու հանգստացած տուն էր վերադառնում, ուր նրան սպասում էր Բողարը, որ կաղ-

կանձելով փաթաթւում էր տիրուհու ոտներին։ Սուսանը, հաւատացած էր, որ որդին կը գայ, անպատճառ կը գայ, ինչպէս կարող էր Տիրամայրը խաբել նրան, նա այնպէս ժպտով, այնպէս քաղցր է նայում վերից, երբ Սուսանը մոմերը վառում է և աղօթել սկսում։ Ինչպէս կարող է նա չը լսել մի մօր աղաչանք, որ այնքան տառապել է, այնպէս տանջուել, այնքան լացել, մրմնջացել։ Ինչո՞ւ պէտք է Տիրամէրը այնքան ցաւեր միայն նրան բաժին տայ, մէկ էլ ինչ դժուար է նրա համար կատարել մի մօր այսքան աղաչանքը. որ նա կամենայ, որ նա մի քաղցր աչք ձգի, բաւական է, փնացածը հեշտ է, Սուսանի որդին ինքն իրան կը գայ ողջ և առողջ։

Եւ ամիսներ ու տարիներ էին անցնում Սուսանի գլխով, որդին չը կար ու չը կար, բայց նա չէր յուսահատւում, Տիրամէրը ժպտում էր և նա հաւատացած էր, որ Սաքօն կը գայ։

—Տիրամօր փէշիցն եմ բռնել, ասում էր նա յաճախ իր հարեւաններին, Տիրամօր փէշից... չորս տարի է, նա ինձ ամեն օր ժպտում է... Նա ինձ խոստանում է... Տիրամօր ժպիտը...

Հարեւանները լսում էին և խորհրդաւոր ձեւով գլուխներն օրօրում կրկնելով՝

—Խեղճ կին, խեղճ կին։

Սուսանը սպասում էր... նա յաճախ երեւակայում էր այն օրը, այն վայրկեանը, երբ զաւակը կը գայ... Նախ բակի դուռը ճոռում է բարձր, յետոյ թրը՛խի, ծածկւում է... շունը, այս խելօք Բօղարը, վազում է կատաղած, բայց յանկարծ ձայնը կտրում է, շներն ախր չեն մոռանում տէրերին՝ այնպէս չէ, Բօղար, դու խօսմ չես մոռացել Սաքօիս, դառնում էր նա շանը, կենդանին նայում էր խելացի աչքերով և կարծես ուզում էր ասել, հա, ի հարկէ չեմ մոռացել։ Երեւակայական պատկերը շարունակւում էր, շունը լռում է, թաւալւում է գետնին, փաթաթւում է նրա ոտներին, կաղ-

կանձում ուրախութիւնից: Ինքը՝ Սուսանը, այդ ժամանակ նստած է սրահում, դէ ծեր է, աչքերը լաւ չեն տեսնում, համ էլ որդին փոխուել է, քանի տարի է... նայում է և չի ճանաչում: ահա նա մօտենում է, մօր ոտները դողդողում են, փորձում է վերկենալ, բայց չի կարողանում, բարձրանում է՝ ընկնում, վեր է կենում, դարձեալ ընկնում, առաջ է ձգւում բոլոր ուժով, այժ է գործ դնում և ձեռքերը տարածած փաթաթում է նրա պարանոցով:

—Մէի բռնանամ ես... դու ես, Սաքօ ջան... դու ես... դէ հիմա թաղիր ինձ, եկա՛ր... երբ եկար... ախր ես մեղք եմ... Տիրամէրն ասաց կը գաս, և եկար, դէ հիմա թաղիր ինձ... և արցունքները թափւում են և Սուսանը երջանիկ է...

Օրական մի քանի անգամ այս սփոփիչ պատկերը գալիս է անցնում նրա աչքի առաջից: Նա ինքն իրան տեսնում է գրկախառնուած որդու հետ, լալիս է և արցունքները զովացուցիչ են:

Եւ ի՞նչ լաւ է, լաւ է այդ բոլորը...

Մի ժամանակ նրա համար երգումներից գերագոյնը իր որդու արեւն էր, որդու գլուխն էր, վաղուց է, որ նա այդ թողել է, այդ արեւը այժմ շատ է հեռու, շատ է թանկ, որպէս զի մայրը յանձն առնի հեշտութեամբ «բերան բերել» ամեն անգամ: այժմ նա երգւում է որդու գալուստով:

—Որդուս գալուստը վկայ... և նա արտասանում այդ երեք բառը այնպիսի շեշտով, այնպիսի հաւատով: այդ երգումը նրա սրբութիւն սրբոցն է, նրա կեանքի սիւնն է, նրանով է ապրում, շնչում, հաւատում: նայում է դռանը և սպասում այն թրխիցին, որ նուիրական գալուստը պիտի աւետէ:

Տարիներն անցնում են տարիների յետեւից, խնձորենին ծաղկում է ու մերկանում, տարափոխիկ թըռչունները գնում են ու գալիս, Սաքօն չը կայ, բայց

Սուսանը շարունակում է աղօթել, շարունակում է հա-
ւատալ ու երգում։

—Որդուս գալուստը վկայ...

Հարեւանները լսում են, գլուխներն օրօրում։

—Խեղճ կին, խեղճ կին։

Եւ Տիրամէրը ժամում ժպտում է, յուսատու,
պայծառ ժպտով. Սուսանն իրաւունք ունի կրկնել՝

—Որդուս գալուստը վկայ...

III

Այն գիշերը... ան այս աշնանային գիշերները ին-
չո՞ւ իրանց խաւար ծալքերում բերում են միշտ այնքան
սեւ, այնպէս անորոշ, խեղդող զգացմունք։ Դրսից լըս-
ւում է մանրամաղ անձրեւի կրկնոցը, և կտուրներից
ու պատերից կաթկաթում է ջուրը անվերջ, յուսահա-
տեցուցիչ միակերպութեամբ՝ ճլրժի, ճլրժի, ճլրժի...
Դրսում, մութ փողոցներում անց ու դարձը վաղուց
դադարել է. այդպիսի չար ժամին ո՞ր աղամորդին
գուրաք կը մնայ։

Սուսանն անքուն է դեռ. նա նստած է և մտա-
ծում է իր Սաքօի մասին. ո՞ւր է նա այժմ, ո՞ր չօլում,
ո՞ր ձորում, ո՞ր այրի մէջ, կամ ժայռի տակ կծկուած։
Սարերում այժմ ինչպէս ցուրտ է. նա էլ երեւի թըր-
ջուած է, կրակ չունի, ինչպէս վառի, նրանք կրակ չեն
անում. այն թափառականները, որ վառեն, լաւ չէ, ա-
սում են... Նիմա ի՞նչպէս մրսում է իր Սաքօն, այսպիսի
գիշեր...

—Օ՛, քուանամ ես, որդի, հոգիս դուրս գայ բեզ
համար. ո՞վ սուրբ Տիրամէր, քեզ եմ ապաւինել, դու
բարեխոս եղիր։

—Ո՞վ գիտէ, գուցէ Սաքօն սարերում չէ, շարունա-
կում է մտածել Սուսանը, գուցէ հէնց գալիս է, չար
գիշեր է, բայց նա կարող է գալ, տղամարդ է, այն էլ
սարերի տղամարդ, որ ուզի, կը գայ։

Անցեալ օրը ինքը թափառական գնչուին ֆալ բացել տուեց, նա ասաց. «Սարերին թառող արծիւը այս օրերս ցած կը սլանայ»:

— Յետոյ:

— Յետոյ... գնչուն նայեց իր եղունգին, մնաց մտածկոտ, կմկմաց, յետոյ... շարունակեց նա, յետոյ նորէն վեր կը բարձրանայ:

Վերջին խօսքերը լաւ չէին, մտածում է Սուսանը. «Սարերում թառող արծիւը ցած կը սլանայ», այդ լաւ է, «յետոյ վեր կը բարձրանայ», ինչ կը լինէր, որ անիծուածը վերջին խօսքերը չ'ասէր. ուրեմն Սաքօն կը գայ, էլի կ'երթայ, բացատրում էր Սուսանը:

— Հա, հա, արի, արծիւս, արի, թառլանս, ցած արի մէկ տեսնեմ, որ ողջ, առողջ ես, մէկ համբուրեմ սիրուն ճակատդ, մէկ երեսս երեսիդ քսեմ, մէկ գլուխդ կրծքիս սղմեմ, էս բոռացած աչքերովս մէկ կուշտ կուշտ նայեմ քեզ, ու էլի գնա, թող Տիրամէրը քեզ պահի, որդի, թէկուզ սարերի վրայ, ձորերի մէջ. դէ որ գնում ես, էս սեւաւորս ինչ կարող եմ անել, դու խօ արծիւ ես, գնչուն ասաց, արծիւ բալա:

Դրսում շարունակում է բար լռութիւնը. շներն էլ չեն հաջում, նրանք անձրեւի տակ տղկուած՝ քաշուել են դանազան ծակ ու ծուկ մտել, ոտ ու գլուխ իրար խառնած, կծիկ դարձած՝ մրափում են այս դէզի տակ, այն դռան առաջ: Եւ անձրեւը շարունակում է մաղուել, և ջրերի ձայնը լսում է միակերպ, անվերջ՝ ճլըփ, ճլըփ, ճլըփ... Չար, վատ գիշեր է, բայց Սուսանն էլի սպասում է իր որդուն, գնչուն ասաց՝ «արծիւը ցած կը սլանայ, էլի վեր կը բարձրանայ»...

— Թող ցած սլանայ և էլի վեր բարձրանայ, գոնէ տեսնեմ թէ ազատ է ցաւից, չօռից, գոնէ...

— Թրըխկ, թրըխկ, թրըխկ...

Բակի դուռն են թակում, Բօղարը հոփաց եւ նետուեց դէպի այն կողմը:

— Թրըխկ, թրըխկ...

Սուսանը ցնցուեց ու դողաց բոլոր մարմնով, բայց ինքն էլ չիմանալով ինչու, մի վայրկեան մեխուած մնաց իր տեղում անշարժ և ամբողջապէս լսողութիւն դարձած, բերանաբաց, շնչակտուր. նա լսում էր, թէ ինչպէս շունը կատաղաբար չանգռում է դուռը և ինչպէս դրսից խփում են.

—Թրը՛խկ, թրը՛խկ...

Այս անգամ նա վեր թռաւ տեղից, երեքալով վազեց տան դուռը բանալու, այդ սովորական դորձն այժմ նրան չի յաջողւում, մի բան է պատահել փակին և սողնակը յետ չի գնում. նա բաշքշում է, թափ է տալիս, ի դուր, իսկ շունը դրսում հաշում է կատաղաբար և դուռը թակում են դրսից.

—Թրը՛խկ, թրը՛խկ...

Վերջապէս նա դուռը բացեց և դուրս եկաւ խըրճիթից, նա բակումն է, անձրեւը թափւում է գլխին, բայց նա դողգողալով, հեւալով, ցեխերի միջից երեքալով, անքալով վազում է դէպի բակի դուռը. սաստիկ շտապելուց նրա ոտները խառնւում են զգեստի ծալքերին և երեսի վրայ ընկնում է ցեխերի մէջ. թըրջւում է իսպառ, այդ էլ նրա փոյթը չէ, նա վեր է կենում և դարձեալ վազում. ահա և բակի դուռը:

—Սուս, սուս, Բողար. նա է, նա է, լլկուես դու, սո՛ւս, թող որ դուռը բանամ: Եւ դարձեալ դուռը չի բացւում, ձեռները դողում են, սիրտը թռթռում է՝ ասես կրծքից դուրս փախչելու համար, վերջապէս ճռուալով դուռը բացուեց, այժմ խաւարի մէջ նրա առաջ կանգնած է մի մութ մարդկային ստուեր, հազիւ հազ նկատելի:

—Ո՞վ է... ո՞վ ես դու...

—Ես... ես Աստուծու մարդ եմ, .. անգնաս ու անպէտք. դողում եմ ցրտից, թրջուած եմ, հեռուից եմ գալիս... ուշացայ, անձրեւի տակ մնացի, մութը վրայ հասաւ սարերում, նոր հասայ, ես անպէտք մարդ եմ.

Աստծու արարած... Տես, ես դողում եմ, մի տեղ, մի կրակ, մի ճար, Տիրամօր սիրուն...

—Տիրամօր սիրուն, կրկնեց Սուսանը մերենայաբար, մի վայրկեան լռեց, յուսահատ զայլոյթով կրծոտեց շրթունքները մրմնջալով.

—Նա չի, նա չի, օ, անողորմ մարդ։

—Չար գիշեր է, շարունակեց անծանօթը, խեղճին ո՞վ տեղ կը տայ, բանի՞ դուռ եմ թակել, բացող չը կայ, վախենում են, ես անպէտք մարդ եմ, էլի վախենում են, դէ ես էլ Աստծու ստեղծածն եմ։

—Աստծու ստեղծածը. հա, աղամորդիներն Աստծու ստեղծածներն են, ասաց Սուսանը, բայց մտածում էր ուրիշ բան և քիչ մնաց ասէր՝ անողորմ, անաստուած մարդ, դու անպէտք ես, բայց ոչ անմնաս, տես, թէ ինձ ինչքան փնաս տուիր, սրտիս թեւը կըտրուեց, ոտներս դողում են, ես թուլանում, ես մեռնում եմ... ո՞ւմ էի սպասում, ո՞վ դուրս եկաւ. միտում ես, ջհանդամը թէ միտում ես. թրջուած ես, էն լաւ է որ թրջուած ես. քո տեղն է, դու ինձ տանջեցիր, սարերում մէկը կայ, քեզնից լաւ է, նա էլ է թրջուած, նա էլ է միտում և նա էս չար ժամին ո՞չ որի դուռը չի թակի։ Սուսանը մտածում էր այս բոլորը, ուզում էր ասել բարձրաձայն, ճշալով, ուզում էր դուռն էլ շրխկալով ծածկել ճամբորդի երեսին, թողնել, որ նա դողայ դրսում, բայց չը կարողացաւ, մտածածը չասուեց, ծնօտները փակուեցին, մի առժամանակ մնաց լուռ։

—Ղարիբի տէր եմ, դու էլ ղարիբ ես, ներս արի, ասաց նա վերջապէս։

—Տիրամէրը հասնի ղարիբին։

—Հա, Տիրամէրը հասնի ղարիբին. սուս, Բօղար, սուս, մի զայրացիր, ինչ անենք, Աստծու ստեղծածն է, խեղճ է, անճար է. Տիրամէր, բոլոր անճարներին, բոլոր տառապեալներին հասիր, յետոյ նրան, մրմնջում էր պա-

ուաւը ցեխերի միջից դանդաղութեամբ բայլելով և և օտարականը հետեւում էր նրան:

Ներս մտան. ձիթէ ճրագը պլպլում էր. պառաւը դարձաւ, նայեց օտարականին: Ծեր մարդ էր, սպիտակ մազերով ու միրուքով. խղճուկ զգեստները ողջ թրջուած ծլանքներից ջուրը կաթկաթում էր: Նա դողում էր ցրտից ամբողջ մարմնով: Նրա մի ուսից կախուած էր մի պարկ, կիսով չափ լի հացով, իսկ միւս ուսից մի երկար բան, որ սագի էր նմանում: Սուսանը նայում էր ուշադրութեամբ.

— Աշուղ ես, հարցրեց նա:

— Ձէ, մէրիկ, աշուղ չեմ, այլ գզրար, ես թափառում եմ գիւղից գիւղ, դռնից դուռ, գզում եմ բուրդ ու բամբակ ով տալիս է. այս էլ աշուղութիւն է, մէրիկ, տես ես զարկում եմ այս լարին, նա ցոյց տուեց իր գործիքը. և նրա հաստ լարը լաց է լինում իմ հարուածների տակ, և լալով բուրդ է դզում: այդ լացի գնով, սեւ օրով ես ապրում եմ: Ինչ անեմ, մէրիկ, ջիւաճանները արնակոյլու եղան մեր վէրան աշխարհում, ես եմ մնացել, ծեր օրերիս, սեւ օրերիս դռնէ դուռ թափառական: Անպէտք եմ, մէրիկ, անպէտք, Աստուած հոգիս էլ չի առնում, որ ազատուեմ:

— Սուս, սուս, ողորմելի, Աստծու դէմ մի խօսիր. նրա ստեղծած արարածների մէջ անպէտքը չը կայ. երբ նա կամեցել է բեղ աշխարհ ձգել, լուռ, պապանձուիւր ու բաշիր ճակատագիրդ, Դէ, հան այդ պարկդ, դէն դիր մէջքիդ գործիքները, լարն ու աղեղը, մօտեցիր թոնրին, տաքացիր, շորերդ չորացրու: Անճարին մի ճար միշտ կը լինի, Տիրամէրը վկայ, թող նա հասնի բոլոր դարիւր-դուրբաթներին, յետոյ նրան, նրան, էն սարերի արծւին:

«Ե՞րբ կը գայ...» վերջին խօսքերը նա արտասանեց ինքն իրան:

— Շէն մնաս, մէրիկ, չէն մնաս, թող Աստուած բոսրտի բոլոր ուխտը կատարի, օջաղիցդ՝ կրակ, տաշտիցդ՝ հացն անպակաս անի:

Օտարականը վար դրեց իր պարկը, ցած բերեց ու սից գործիքները, մօտեցաւ թոնրին, կծկուեց ու մնջեց։ Դրսում անձրեւը շարունակուում էր, ջուրը կաթկթում էր միակերպ, անվերջ ճլրփոցով, խաւար էր ու ցուրտ։ Սուսանն անրուն՝ դեռ երկար ժամանակ շարունակում էր մտածել նրա մասին, որ սարերում, այրերում մըրսում դողում է այս չար գիշերին։

— Դու հասնես, Տիրամէր, դու բարեխօս լինիս, մըմնջում էր նա, և սիրտը ճրկւում էր ցաւից։

IV

Լուսացաւ. անձրեւը դադարեց. բացուեց աշնանային մի ցուրտ ու պայծառ օր։ Մարդիկ դուրս սողացին բնակարաններից։ Սուսանի հիւրը նոյնպէս պատրաստում էր դուրս ընկնել իր գիշերային ապաստարանից։ Նա դանդաղութեամբ վերցրեց իր պարկը, կախեց ուսից, առաւ նաև բուրդ գդելու գործիքը և դարձաւ Սուսանին.

— Շէն մնաս, մէրիկ, օջաղդ վառ մնայ։

— Գնում ես։

— Հա, գնում եմ ցնցոտիներս ու անպէտք գլուխս երկրէ երկիր, գիւղէ գիւղ, դռնէ դռն քաջ տալու, մինչև մի տեղ շանսատակ լինեմ ու մաշուած, տրորուած ոսկորներս հանգիստ առնեն։ Եւ մինչ օտարականը խօսում էր, պառաւր մտածում էր, տեսնես սա չի՞ տեսել նրան, էն սարերի արծուին։

— Լսիր. դու շատ ես ման եկել։

— Շատ, խիստ շատ։

— Սարերում, ձորերում։

— Սարերում, ձորերում։

Պառաւր գլուխը բաշ ձգեց ու լռեց։

— Ինչո՞ւ ես հարցնում, մէրիկ։

— Էհ, հէնց էնպէս, տեսնում եմ, որ շատ տանջուած ես։

—Հն, մէրիկ, տանջանքը իմ եղբայրն է, մենք միասին ծնունդինք, այժմ էլ անբաժան ենք:

—Տանջանքը քո եղբայրն է, էէ. խեղճ մարդ, ես էլ նրա պէս մի քոյր ունեմ, ասում էր պառաւն ինքն իրան: Նա մտածկոտ էր, կարծես և՛ ուզում էր մի բան հարցնել և՛ վախենում էր պատասխանից: Օտարականը երեւի այդ նկատում էր և սպասում:

—Լսիր, դու սարերում արծիւ տեսէլ ես, հարցրեց Սուսանը: Նրան թուաց, որ այս օտարականն էլ պիտի հասկանայ, որ արծիւը նա է, Սաբօն է: Տիրեց լուռութիւն, նրանք նայում էին իրար ուշադրութեամբ, օտարականը չը հասկացաւ տարօրինակ հարցը. Սուսանն այդ նկատեց և կարծես արդարանալու համար շարունակեց.

—Գնչուն ասաց՝ «Սարերի արծիւը ցած կը սլանայ, էլի վեր կը բարձրանայ», սպասեցի՝ ցած չը սլացաւ, ինչո՞ւ:

Օտարականն այժմ նայում էր աւելի զարմացած, հարցն աւելի քան օտարոտի էր:

—Բան չեմ հասկանում, մէրիկ, ասաց նա, ես արծիւ չեմ տեսել, սև օր շատ եմ տեսել, խեղճ ու կրակ գզրար եմ, քո յարկի տակ աղ ու հաց կերայ, թէ բուրդ ունես, բեր գզեմ, գնամ իմ ցաւը հոգամ:

Պառաւի աչքերը փայլեցին. նրա գլխով կարծես մի լուսաւոր միտք անցաւ. որդու անկողինը, այդ ինչպէս է, որ նա մոռացել է:

—Բուրդ, հն, բուրդ ունեմ, ինչ լաւ ասացիր, ու դորմի հօրդ, գզելու բուրդ, որ փափուկ լինի, էնպէս չէ, որ գզեն, բուրդը փափուկ է լինում, անկողինն էլ լաւ. մատերովս եմ քրքրել, բայց այդ քիչ է:

Եւ նա ծալքից ցած բերեց որդու անկողինը, բանդեց, բուրդը դուրս թափեց գզրարի առաջ.

—Ա՛յ, գզիր, զարկ, լաւ զարկ լարիդ. թող փափկի: Օտարականը գործիքը ցած բերեց ուսից, հացի

պարկն էլ մի կողմ դրեց, ծունկ չոքեց և սկսեց զարկել իր գործիքի հաստ լարին: Բուրդը գզում էր ամպերի պէս քուլա քուլա բարձրանում, իսկ լարն ասես լալիս, հեծում էր նրա հարուածների տակ:

— Լաց, լաց ընկեր, մոռնում էր նա, ցաւով ենք ծնւում, լացով վաստակում, արիւնով գերեզման մըտնում. լաց, լաց իմ խեղճ ընկեր. մեր աշխարհում ո՞վ չի լալիս, սար ու քարն էլ է անքում: Եւ լարը հեծեծում էր և բուրդը գզում բարդ, բարդ բարձրանում:

Սուսանը լռութեամբ և հիացմունքով նայում էր: Գործը շարունակւում էր, գզարն այս անգամ և՛ զարկում էր և՛ երգում, կարծես իր լարի հետ մէկտեղ հեծեծում էր ու լալիս. նա ասում էր.

«Փարահիսար լերան կրծքին նա էլ ընկաւ վիրաւոր,
Կուրծքը պատռած, սիրտը խոցուած չար թշնամու
գնդակով.

Ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր սև արծիւ,
Թևերդ բաց, լայն թևերդ ու ջիւանին հով արա:
Խոցուած սրտից մուգ արիւնը կաթիլ կաթիլ կը
ծորայ,

Ա՛խ ջիւանի կեանքն է հոսում ցաւոտ կրծքի լայն
վերքից.

Ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր սև ար-
ծիւ,

Թևերդ բաց, լայն թևերդ ու ջիւանին հով արա»:

Սուսանը լսում էր սկզբում ուշադրութեամբ, բայց կամաց-կամաց նա կարծես մի մեծ սարսափի առաջ աչքերը չոքեց ու գունատուեց.

— Այդ ի՞նչ ես երգում... այ մարդ.

Օտարականը գլուխը բարձրացրեց, գործը թողեց, նայում էր, զարմացած այս կնոջ յուզմունքի վրայ և կարծես խօսք չէր գտնում պատասխանելու:

— Սո՛ւս, սո՛ւս, անողորմ, շարունակեց Սուսանը,

Թող այդ սեւ արծուի երգը, ես սեւը չեմ ուզում, գըն-
չուն այդպէս չ'ասաց, վեր կաց շուտով հեռացիր, Աս-
տուած քեզ հետ, երգիր քո սեւ արծիւն ուրիշ տեղ,
եւ վախենում եմ՝ քեզանից, վախենում եմ՝ քո երգից.
եւ դողում եմ՝ քո շրթունքներից, նրանց շարժումներից,
փակիր բերանդ, աղաչում եմ, քեզանից կախուած չէ,
պապանձուիր, Թող սեւ արծիւը սարի կատարին մնայ...
Ղիւան... արիւնաբամ... Տիրամէր, Տիրամէր, ես վախե-
նում եմ այս ողորմելուց, դու ինչ կ'ասես, եաման Տի-
րամէր... գնա, գնա:

Օտարականը շփոթուած՝ շարունակում էր նայել.

— Ինչո՞ւ, մէրիկ, ինչ արեցի, չէ՞ դու ասացիր որ
բուրդ գզեմ, ինչ վատ բան ասացի, մոռնում եմ ինձ
համար: Սուսանը լսել չէր ուզում:

— Գնա՛, գնա՛, գնա՛. ի սէր Աստուծոյ գնա՛, դու
բէխէր մարդ ես, քո բերանից մահ է թափւում, եւ
դողում եմ, գնա՛...

Օտարականն այս անգամ վերցրեց գործիքն ու
պարկը, ձգեց ուսերին և վճռական քայլուածքով դուրս
եկաւ խրճիթից: Նա արդէն բակումն էր, արդէն մօտ
էր դուռը բանալու և փողոց դուրս գալու, երբ Սու-
սանը վաղէ վաղ նրան հասաւ, կախուեց փէշից, աչ-
քերը չռած, դողդողալով ու շնչակտուր ճչաց.

— Կաց, կաց, չեմ կարող, չեմ կարող, ասա, աղա-
չում եմ ասա ինձ, ո՞վ է այն լեռնայան ջի վիրաւորը.

— Տէր Աստուած, այդ հին բան է, շատ հին. ա-
մենքը գիտեն, հին երգ է, ամենքն են երգում:

— Հին է... Սուսանը կարծես մի փոքր հանգստա-
ցաւ, որ «բանը» այնպէս հին է:

— Հին է, մէրիկ, բանի տարի է ինչ երգում են
ամեն տեղ:

— Ո՞վ է, ո՞վ է այն Ղիւան վիրաւորը.

— Ձը գիտես, արար-աշխարհը գիտէ Գարահիսա-
րի բանը, եաման բան էր. վերան մնայ Գարահիսարը,
բանիսն էին...:

—Ո՞վ է չիւանը, բեզ ասում եմ, անողորմ...:

—Միթէ չը գիտես, Սաքօն է:

—Սաքօն... ու՛հ, անաստուած, նզովք բեզ, այդ ի՛նչ ասիր, նզովք քո չըթունքներին, քո եկած ճանապարհին, քո ծննդին... սուտ է, սուտ է, Տիրամէրը կայ, աղօթքս, մոմերը, սուտ ես խօսում, չար սատանան ես դու, դուրս, դուրս, դուրս... բայց չէ, կաց, կաց, աղաչում եմ, սուտ էր, այնպէս չէ, դու սուտ ասացիր... լ՛ուռ է, լ՛ուռ է, անողորմը, դէ դուրս, դուրս, բէխէր ոտքդ կոտրուէր, դու եկել ես ինձ տանջելու, դեւերի բաժին դառնայ քո հոգին, դու սուտ ես ասում, դ՛ուրս...

Օտարականը կարծելով՝ որ կինը գոռաց, գլուխը կորցրած դուրս փախաւ փողոց առանց յետ նայելու, իսկ Սուսանը շարունակում էր ճշալ և երկինք աղաղակել: Երբ նրա ձայնի վրայ հարեւանները չորս կողմից հաւաքուեցին, Սուսանը դեռ վազվզում էր բակում խեղաքարի պէս, կուրծքը՝ բաց արած, չորացած ստինքները բռնած ցոյց էր տալիս երկնքին.

—Նայիր վերից կապուտօր, նայիր էս չորացած աղբիւրներին, բանիսին կերակրեցի սրանցով, բանիսին իմ միս ու արիւնը տուի, մեծացրի, էլ չը կան, չը կան, ոչ մէկը չը կայ... Մէկ Սաքօն է, Սաքօն, էն սարերի արծիւը, էն էլ... ի՛նչ ասաց անիրաւը... ճիշտ է, դու չը տեսնար... Սաքօն, սարը մթնեց, արծիւը սեւ կապեց, ճիշտ է... բա դու ի՛նչ ասիր, ի՛նչ արիր, մայր եմ, չէ մայր էի, էլ մայր չեմ, ութը ծնունդ, ութը երկունք, հազար ցաւ, հազար խոց սեւաւոր սրտիս... ու՛հ... Եւ նա ջարդուած ընկաւ խնձորենու տակ, ծեր գլուխը կախուեց կրծքին, արցունքը թափուեց, թափուեց, իսկ վերեւից ծառի վերջին, դեղնած տերեւները մէկիկ մէկիկ մազւում էին նրա գլխին և ճիւղերը մերկ ու դողդոջուն օրօրւում էին աշնանային սառնքամու առաջ:

V

Սուսանը հիւանդ է, Սուսանը մեռնում է...

— Հին բան է որդի, հին բան, ասում էր նրա գլխավերեւը նստած ծերունի բահանան, որ եկել էր հիւանդին վերջին մխիթարութիւնն ասելու, վերջին հաղորդութիւնը տալու:

— Հին բան է, կրկնում էր մեռնողը, Տիրամէրն էլ գիտէր, տէրտէր ջան:

— Աշխարհ գիտէր, որդի, քեզանից բացի ամենքը գիտէին:

— Դու էլ գիտէիր:

— Դէ որդի, թէ քեզ էլ ասէինք ի՞նչ օգուտ, ցաւդ դրանով չէր թեթեւանայ. այնքան մայրեր լաց եղան, այնքան սրտեր փշրուեցին, այնքան գլուխներ սեւ կապեցին, էհ, ի՞նչ անենք, մեր ճակատագիրն է:

— Մեր ճակատագիրն է, որ էսպէս արուն-արցունք քամենք, մղկտանք... թող առաջուց ասէիր ինձ, թէ մեր ճակատագիրն է. քանի՜ տարի է, մաշեցի ժամի դուռը գնալ դալով, մատներս տրորեցի մոմ վառելով, Տիրամէրը ժպտում էր, ժպտում, իսկ դու հիմա ես ասում մեր ճակատագիրն է:

— Դէ ի՞նչ ասէի, որդի, աղօթում էիր, դրանից ի՞նչ վնաս, աղօթքը սուրբ բան է, հաւատում էիր, հաւատը քաղցր բան է, ես ինչպէս քո և Աստծու մէջ ընկնէի. երեւի նա ուզում էր, որ դու չ'իմանաս «էն բանը»:

— Տիրամէրը խաբեց, նա խօսմ կարող էր երազով ինձ յայտնել, կը գար երազիս ու կ'ասէր՝ «Սեւ կապիր Սուսան, սեւ կապիր, արեւդ խաւարեց, օջաղդ մարեց», բայց նա այդ չ'ասաց, նա խաբեց, ժպտաց ու խաբեց:

— Օ՛հ, մի աստ այդ, որդի, լսիր ինձ, ամենքս էլ մահկանացու ենք, հանդերձեալ կեանք կայ, հաշիւ ու

համար ունենք տալու, դու էլ, դէ տարիքդ անցած է, ճաշակուիր որդի, ասա՝ մեղայ Աստուծոյ:

Պառաւը գլուխը տարուբերեց որպէս մերժման, անհամաձայնութեան նշան.

—Ձէ, չէ, Տիրամէրը խաբէց, ես խռով եմ ժամից, պատարագից, Տիրամօրից, երկնքից, թող այսուհետեւ դժոխքի բոցերին բաժին դառնամ:

—Մի ասիր այդ, որդի, մի ասիր, հոգուդ մեղք մի անիր:

—Ես հոգի չունեմ, իմ հոգին մոխիր է դարձած դարդի կրակից:

Տասներորդ անգամն էր քահանան կրկնում իր առաջարկութիւնը, տասներորդ անգամը նա ձեռքի հաղորդութիւնը մօտեցնում էր նրա շրթունքներին և Սուսանը միշտ մերժում էր, նա խռով էր Աստուծոյ, Տիրամօրից... արդէն ամիսներ էր, որ նա էլ եկեղեցի չէր գնացել. սարսափելի դոյժից յետոյ նա մի անգամ, մի վերջին անգամ երերալով գնաց, կանգնեց Տիրամօր պատկերի առաջ, առանց մոմի, առանց աղօթքի և բոլոր ձայնով ճշաց.

—Դու ինձ խաբեցիր, Տիրամէր:

Ժամաւորները յետ նայեցին, ամենքը կարծեցին թէ նա խելագար է: Սուսանն առանց ուշք դարձնելու իր շուրջը, դուրս եկաւ ժամից, գնաց, փակուեց իր տանը, մենակ ու սգաւոր:

Ձատկին քահանան եկաւ տունն օրհնելու, մխիթարութիւն խօսելու, մերժեց. այժմ էլ հիւանդ ընկած անկողնում, նա մեռնում է և չի ուզում հաղորդուել: Հարեւանուհիները սոսկում են այդ անաստուածութիւնից, նրանք հաւաքուած՝ համոզում, խընդրում, աղաչում են, ի գոհ, Սուսանն անդրդուելի է, ծնօտները փակ և դէմքը վճռական:

—Ձէ, չեմ ուզում, դիտմամբ չեմ ուզում, որ հոգիս սատանայի բաժին դառնայ. ես կը կանգնեմ Աստուծու գահի առաջ և Տիրամօրից գանգատ կ'անեմ և

յետոյ այնպիսի բաներ կ'ասեմ, այնպիսի բաներ: Այ էս չորացած ստինքներս ցոյց կը տամ ու կ'ասեմ, ինչ արիւր, Տէր, մեռանք, փոթոթուեցինք վարում, ճշացինք, աղերսեցինք, ձայներս ասողերին հասաւ և դու մեզ չը հասար. հիմա տար ինձ կպրի կարասը, ես ինչ, ես մի կտոր բոց եմ, ձգիր ինձ կրակի մէջ, բոցը բոցին ինչ կ'անի. հա, կպրի կարասը, ես այնտեղ կը պլպլամ, կը վառուեմ ու կ'սպասեմ, որ ինձ նման սեւաւոր բոլոր մայրերը բոց դառած հասնեն ինձ և մենք ամենքս միասին հրդեհ կաղմենք, այնպիսի հրդեհ, որպիսին վարումն է, վէրան, սեւ վաթանում, թող երկինքն էլ վառուի նրա պէս, թող երկինքն էլ մոխիր դառնայ, տար, տար ինձ կպրի կարասը, ես բոց եմ, մի կտոր կրակ: Այ այսպէս կ'ասեմ:

— Որդի, աղաչում եմ, ասաց լացակամած քահանան, այդ ինչ ես ասում, տես, էս ծեր տեղովս ես բեղ աղերսում եմ, մի ասիւր այդ, բեղ համար ես էլ պատասխանատու եմ Աստծու առաջ:

— Պատասխանատու ես, դու էլ ասա Տիրամէրը խաբեց. մայր էր, սիրտ պիտի ունենար, բայց խաբեց. ինքը երջանիկ է, ինքը զաւակը կրծքին սղմած ունի, իսկ ուրիշին խաբեց...

— Տիրամէրը:

— Հա Տիրամէրը:

— Նայիր այստեղ:

Քահանան ցոյց տուեց իր Աւետարանը, նրա երեսի խաւելութիւնը: Խաչուած Քրիստոսի ոտների տակ սգում էր Աստուածածինը մի խուրձ սրեր մխուած սրտում:

— Ծանաչում ես, շարունակեց քահանան մատը դնելով Աստուածածնի վրայ, սա էլ է Տիրամէր:

Պառաւը նայում էր աչքերը լայն, բերանը բաց, զարմացած:

— Նայիր, նայիր, երկար նայիր, ասում էր քահանան, դու միայն երջանիկ Տիրամէրն ես տեսել, տես

և այս սգաւոր, այս դժբաղդ մայրը: Պառաւը ձգուեց առաջ շնչակտուր, դողդոջուն ձեռքերը մեկնեց և բռնեց Աւետարանը, մօտեցրեց աչքերին:

— Տես, բանի՞ սուր է մտել սիրտը, չէ՞ այն էլ նրա որդին է խաչուած վերեւում:

— Հա, հա, նրա Որդին է խաչուած:

— Նա մեռնում է աշխարհի համար, մեր բոլորի համար:

— Նա մեռնում է մեր բոլորի համար... իսկ իմ Սաքօն...

— Սաքօն, որդի, էհ, նա էլ մեր սեռ վերան աշխարհի... Այդպէս է որդի, մայրերը ծնում են երկունքով, պահում են ցաւերով, մարդակեր աւխարհը տանում է, տանում, ինչ անենք:

— Մայրերը ծնում են երկունքով, պահում են ցաւերով ու աշխարհը տանում է, հա, հա. տանում է անողորմ աշխարհը:

— Սաքօն էլ գնաց, ուր շատերն են գնացել նրանից առաջ, եւ ուր շատերն էլ կ'երթան նրանից յետոյ, ինչ անենք:

— Սաքօն էլ գնաց, ուր սա է գնացել, հա, տէրտէր, էս խաչի վրայ Մեռնողը:

— Հա, որդի, նոյն ճանապարհով, աշխարհի համար:

— Մեղայ Աստուծու, մեղայ Աստուծու, ես մեղաւոր եմ. պառաւի ձայնը կերկերաց, արցունքները թափուեցին, նա Աւետարանը սղմեց շրթունքներին՝ մրմնջալով,

— Խեղճ մայրեր, խեղճ մայրեր...

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ